

Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası

Suzan Akkuş Mutlu *

Öz

Manna adına ilk kez Sumer ve Akad yazıtlarında rastlanmaktadır. M.Ö. I. bin yıldan itibaren Urartu ve Asur krallarının bırakmış oldukları çivi yazılı belgelerde de bu isim geçmektedir. Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan Manna ülkesinin ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı büyük bir önemi vardı. Bu bölgeye hâkim olan devlet, Güneydoğu Anadolu ve Orta Asya'ya giden kervan yolunu kontrol etmekle kalmayıp, düşmanlarının da önemli ticaret yolları ile olan bağlantılarını kesmiş oluyordu. Bu sebeplerle Manna ülkesi, bölge hâkimiyetini ellerinde tutmak isteyen Asur ve Urartu gibi devletlerin sürekli mücadele sahasını oluşturdu. Manna ülkesinin ise bu iki güçlü devletin karşısında hâkimiyetini devam ettirmek için bazen Urartulara karşı Asurlulardan yardım istediği, bazen de Asur Devleti'ne karşı isyan ettikleri çivi yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Kral III. Salmanassar'dan itibaren Asur kralları düzenli olarak Manna ülkesine seferler düzenlemişlerdir. Yeni Asur dönemine ait çivi yazılı belgelerden Asur krallarının özellikle at ihtiyaçlarını karşılamak için Manna ülkesine sefer yaptıkları ve bölgeden vergi olarak at aldıkları anlaşılmaktadır. At üzerinden vergi alınması bölgede iyi cins at yetiştirildiğinin kanıtıdır. Asur krallarının bölgeye sefer düzenlemelerinin bir diğer nedeni ise haraç ödeyen vasal devletlerin sayısını artırmaktır.

Eskiçağ toplumları açısından at büyük bir önem taşıyordu. Uzun mesafelerde eşek ya da deve kadar iyi olmasa da at da önemli bir ulaşım aracıydı. Atın ulaşım aracı olmasının yanında diğer bir özelliği de savaşlarda etkili bir şekilde kullanılmasıydı. Bu özelliği atın ticari hayatta da önemini artırmıştı. Atı olmayan toplumlar atlı birlikleri olan kavimlerin karşısında kaybetmeye

* Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
suzan.akkus@nevsehir.edu.tr

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

mahkûmdu. Dolayısıyla, eski çağda atın gerek ulaşım aracı gerekse askeri ve ticari bir meta olarak kullanıldığını düşünürsek bölgenin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Demir çağında şiddetli kuraklık nedeniyle ortaya çıkan kargaşa sonucunda Orta Asya'dan batıya doğru bir göç meydana gelmişti. Bu göçün neticesinde M.Ö. VIII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinde İskit ve Kimmerler yeni bir tehdit olarak ortaya çıkmıştı. Manna ülkesinin, Asur ve Urartu kaynaklarında atlı kavimler diye bahsedilen İskit ve Kimmerler'in geçiş noktasında olması diğer bir ifade ile Urartu ile Asur arasında bir tampon vazifesi görmesi iki devleti sürekli karşı karşıya getiren bir başka neden olmuştu.

Anahtar Kelimeler: *Çivi Yazısı, Manna, Asur, Ticaret, At*

The Sovereignty Policy of the Assyrian and Urartu States on the Manna Country

Suzan Akkuş Mutlu**

Abstract

The name of Manna is found for the first time in Sumerian and Acadians inscriptions. This name is also mentioned in the cuneiform written by the kings of Urartians and Assyria from the first millennium BC. The country of Manna located south of Urmiya Lake, had a great importance because it was located on trade routes. The state dominated this region, not only to control the caravan route to Southeast Anatolia and Central Asia, but also to prevent its enemies from linking to important trade routes. For this reason, the country of Manna created the constant struggle of states such as Assyria and Urartu, who wanted to keep the territorial dominion under their control. It is understood from the cuneiform documents that Manna country wanted assistance from the Assyrians against the Urartians and sometimes rebel against the Assyrian State in order to maintain their dominance against these two powerful states.

From King Salmanassar III. Assyrian kings regularly organized expeditions to the land of Manna. Cuneiform documents from the New Assyrian period indicate that the Assyrian kings have organized expeditions to Manna to meet their horse needs and it is understood that they collected horses as taxes in the region. Taking tax on horse is proof that blood horses are raised in the region. Another cause of Assyrian kings' expeditions is to increase the number of vassal states that pay tribute.

Horse is of great importance in terms of ancient societies. Although not as good as a donkey or camel in long distances, the horse was also an important means of transportation. In addition to being a transport vehicle, another feature was its effective use during wars. This feature has also increased its importance in commercial life. Non-horse societies were condemned to lose against the tribes of horsemen. Therefore, if we think that in ancient times horse was used as a military and commercial commodity, the significance of the region will be better understood.

** Öğr. Gör. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş University, suzan.akkus@nevsehir.edu.tr

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

As a result of the turmoil caused by the severe drought in the Iron Age, a migration from Central Asia to the west occurred. As a result of this migration, Scythians and Cimmerians emerged as a new threat to the north of the Black Sea in the 8th century BC. Transit point existence of Scythians and Cimmerians, who are referred to as the tribes with horseman in the sources of Manna, Assyrians and Urartians, in other saying, a kind of buffer zone structure of Manna country was another reason which faces them.

Keywords: Cuneiform, Manna, Assyrian, Trade, Horse.

Giriş

Sumer ve Akadlara ait çivi yazılı kaynaklardan Kafkasya bölgesinde Manna adı verilen bir kavmin yaşadığı anlaşılmaktadır. M.Ö. I. Bin yıla gelindiğinde Asur ve Urartu krallarının da yazıtlarında karşımıza çıkan Mannaların hâkimiyetine Medler tarafından son verilmiştir.¹

Çivi yazılı kaynaklardan Asur Devleti'nin özellikle M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren Asya'da genişleme siyaseti izlediği anlaşılmaktadır. Özellikle Zagros Dağları bölgesinin ticaret yolları üzerinde bulunması ve Anadolu'ya geçiş noktası üzerinde yer almasından dolayı büyük bir önemi vardı. Bu sebeple Asur kralları bölgeye seferler düzenleyerek Manna, Ellipi, Karalla, Alabria gibi krallıkları yeniden düzenlendi.² Bölgede hüküm sürmek isteyen bir diğer devlet ise Urartu idi. Bu nedenle Asur ve Urartu Devletleri sürekli olarak karşı karşıya geliyordu. Bölgedeki küçük devletler de koşullara bağlı olarak bir veya iki tarafa haraç ödüyor, bağlılık değişikliği ile bir şekilde bağımsızlıklarını sürdürmeyi başarıyorlardı.³

Urartu yazıtlarında *Mana* olarak geçen bölgenin yeri bilim adamları arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü Manna ülkesi tek bir kral tarafından yönetilen bir siyasi birlikten daha ziyade farklı büyüklüklerdeki şehirlerden oluşuyordu. Bu şehirlerin farklı zamanlarda çeşitli yöntemlerle birbirlerine bağlandıkları da yazıtlardan anlaşılmaktadır. Farklı isimlerden oluşan bu alanların her birinin bağımsız bir hükümdarı vardı. Bu bölgelerin tümünün ortak özelliği her birinin Asur kralları tarafından Manna olarak adlandırılmasıdır. Yapılan ilk araştırmalar Manna ülkesinin, eski Sovyetler Birliği ile İran sınırındaki Aras Nehri ve Urmiye Gölü arasında olduğunu ortaya koydu. Manna'nın yeri ile ilgili en önemli belge Rawlinson tarafından keşfedilen Taş Tepe yazıtıdır. Belgeye göre Manna, Urmiye Gölü kıyısındadır. Bu görüş Thureau-Dangin tarafından da desteklenmiş, ancak vadiler boyunca güneye doğru uzatılmıştır. Metinlerden Manna'nın yanı sıra Uishdish, Andia, Surikash, Zikirtu ve Kumurdu Manna şehirleri olarak gösterilmektedir. Yazıtlardan elde edilen

¹ Ergin Ayan, "Kafkasya: Bir Etno-kültürel Tarih Çözümlemesi", ODÜ SBE. Dergisi, C. 1, S. 2, 2010, s. 24- 25.

² Stuart C. Brown, "Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem", Journal of Cuneiform Studies, V. 38, No. 1, 1986, s. 107.

³ F. Kathryn Kravitz, "Alast-Minute Revision to Sargon's Letter to the God", Journal of Near Eastern Studies, V. 62, No. 2, 2003, s. 82.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

bilgilere göre en güneydeki Manna bölgesi Missi, onun kuzeyinde Surikash, Surikash'ın kuzeyinde ise Uishdish yer almaktadır.Uishdish aynı zamanda Urartu Devleti sınırındadır. Zikirtu, Manna şehirleri içerisinde en bağımsız olanıdır.Asurlular tarafından bahsi geçen Kumurdu ise sadece Kral Asurbanipal'ın analarında karşımıza çıkmaktadır.⁴

Dönemin çivi yazılı belgelerinden Manna ülkesinin Asur Devleti ile Anadolu arasında geçiş noktasında yer aldığı anlaşılmaktadır.Ayrıca Güneydoğu Anadolu ve Orta Asya'ya giden kervan yolu üzerinde olması bölgenin stratejik açıdan önemini artırmaktadır.⁵

Babil çivi yazılı kaynaklarına göre M.Ö. II. bin yılda Hurri ülkesinin sınırları batıda Toroslar'dan, doğuda Zagros Dağları'nın ötesindeki Urmiye Gölü'ne kadar uzanmaktadır.Bazı araştırmacılar bu coğrafyada yaşayan Subarlar ile Hurrilerin aynı kavim olduğunu ileri sürmektedir. M.Ö. I. bin yıla ait Asur kaynaklarından Subarların kuzeydeki dağlık bölgelerde hüküm sürdükleri ve yaşadıkları coğrafyanın Urartu ile Asur arasında tampon bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki devlet bölgeye hükmetmek için sürekli birbirleriyle mücadele etmişlerdir.Çivi yazılı kaynaklardan Subar kavminin yaşadığı coğrafyanın sınırlarının sürekli değiştiği görülmektedir. Dolayısıyla kesin bir sınır çizmek mümkün değildir. Ancak bazı yazılı belgelerde bu kavmin yaşadığı coğrafyanın sınırlarına Manna ülkesinin de dâhil edilmesi oldukça önemlidir. ⁶ Zira daha önce Manna ülkesinin pek çok farklı şehirden oluştuğunu belirtmiştik.

Asur Devleti'ne ait çivi yazılı belgelerden ilk kez kral III. Salmanassar'ın Manna ülkesine sefer düzenlendiği ve daha sonra başa geçen Asur krallarının da bu politikayı sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Yeni Asur Devleti döneminde ülkenin sınırları doğuda Manna, batıda Tabal ülkesine⁷ kadar büyümüşü.⁸ Asur Devleti at⁹ ihtiyacını karşılamak amacıyla da Manna ülkesine

⁴ Louis D. Levine, “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-II”, Iran, Vol. 12,1974, s. 113-116.

⁵ François Thureau-Dangin, La Huitieme Campagne de Sargon, Paris 1912, 7 vd. Archibald Henry Sayce, “The Kingdom of Van (Urartu)”, The Cambridge Ancient History, Vol. XX, Part I, Chapter VIII, Cambridge 1925, s. 169; T. Cuyler Young, “The Iranian Migration Into The Zagros”, Iraq, Vol. V, 1967, s. 41.

⁶ Yusuf Kılıç, “Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, III. Uluslararası Türk Şöleni Bildirileri, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2012, s. 668-674.

⁷ Pek çok küçük krallıktan oluşan Tabal ülkesinin sınırları kesin olarak belirlenmemektedir. Jeopolitik konumu ve zengin doğal kaynakları nedeniyle Asur, Frig ve Urartu devletlerinin mücadele sahasını oluşturması sınırlarının belirlenmesini güçleştiren bir başka sebep olmuştur. Ülkenin sınırları tam olarak tespit edilememekle birlikte yazılı kaynaklara dayanılarak, Asur kaynaklarında Anadolu'nun orta kesimi için kullanılan Tabal ülkesi sınırları kuzeyde Kızılırmak'tan, güneyde Toroslar'a, doğuda Gürün'e, batıda Tuz Gölü'ne kadar uzandığı görülmektedir. Tabal Ülkesi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: Selim Pullu, Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığı'nın Siyasal ve Ekonomik Tarihi), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 28.

⁸ Ekrem Memiş, Eskiçağda Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar, II. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2012a, s. 225.

⁹ İnsanoğlu ilk olarak muhtemelen köpek gibi çöpçü hayvanları, ikinci olarak koyun, keçi, ren geyiği gibi göçebe hayvanları, yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte sığır, daha sonra yük hayvanı olan, binme ve çekme işleri için kullanılan at, eşek ve deveyi evcilleştirmişti. Bu hayvanlardan at ve deve insan kullanımına en son giren hayvanlardır. At Mezopotamya'ya M.Ö. 2000'lerde, Anadolu'ya M.Ö. 1800'lerde geldi. M.Ö. 1.500'den sonra araba ile birlikte at, daha yaygın şekilde kullanılmaya başladı. Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S. 1-4, C. 53, s. 84. At ilk olarak muhtemelen M.Ö. 6000 dolaylarında Türkler tarafından evcilleştirilmişti. İlk olarak et ve sütünden yararlanan at daha sonra savaşlarda ve yük taşımacılığında

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

seferler düzenlemiştir.Çünkü eskiçağda at uzun mesafelerde eşek ya da deve kadar iyi olmasa da kısa sürede yol aldığı için ticaret hayatında oldukça önemliydi. Ayrıca atın eskiçağda savaş aracı olarak kullanılması ve atı olmayan toplumların atlı birlikleri olan kavimlerin karşısında her zaman kaybetmeye mahkûm olması atın önemini artıran nedenlerdi.¹⁰

Manna ülkesi, Asur Devleti ile ezeli düşmanı Urartu Devleti arasında yer alıyordu. Özellikle M.Ö. VIII. yüzyılda Orta Asya'da meydana gelen kuraklık ve kargaşa sonucunda batıya doğru göç eden İskitlerin; Urartu ve Mannalarla ittifak yaparak bölgeyi istilaları sırasında Manna ülkesi üzerinden Asur'a geçmeleri bölgenin stratejik açıdan önemini artırmıştı.¹¹

1- Asur ve Urartu Krallarının Manna Ülkesine Seferleri

Asurlara ait çivi yazılı belgelerde Manna adı ilk olarak Asur Kralı III. Salmanassar (M.Ö. 859-824)'ın yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır.Asur kralı saltanatının 18. yılında Manna ülkesine sefer düzenlediğini ve geçtiği yerleri yakıp yıkarak ilerlediğini söylemektedir.

Metnin tercümesi şöyledir:

“.....Hâkimiyetim Dicle nehrinin kaynağından Fırat'ın kaynağına, Enzi, Suhme, Melidi, Tumme, Daiaeni ve Urartulu Aramu'nun krali şehri Arzaşkun'a kadar uzanmaktadır. Gilzanu ve Hubuškia'yu tufan gibi silip süpürdüm. Kullar dağından Manna, Parsua, Allabria, Apdadani, Namri ve Haban ülkelerinin arasından Tuglias'a kadar Girru'nun kızgınlığıyla yakılmış gibi yaktım. Saltanatımın 18. yılında on altıncı kez Fırat'ı geçtim...”.¹²

Çivi yazılı belgelerden III. Salmanassar'dan sonra başa geçen Asur krallarının da Manna ülkesine sefer düzenledikleri ve vergi aldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Asur kralı V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811) Nairi ülkesine yaptığı seferini anlattığı yazıtında Manna ülkesinden vergi aldığını ve bölge halkına korku saldıığını söylemektedir.¹³ Bu seferi sonucunda Asur kralının at üzerinden vergi alması bölgede iyi cins at yetiştirdiğini kanıtlamaktadır. Asur kralı üçüncü seferinde de Manna ülkesinden pek çok at alarak Asur'a döndüğünü anlatmaktadır.¹⁴ V. Şamsi-Adad'ın ölümünden sonra III. Adad-nirari küçük yaşta olduğu için devleti yöneten annesi kraliçe Semiramis döneminde,

kullanılmıştır. Yusuf Kılıç, “Eskiçağda Kapadokya'da At Yetiştiriciliği”, 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, Nevşehir 2011, s. 191-192.

¹⁰ Baskıcı, a.g.e., s. 89.

¹¹ Hatice Palaz Erdemir-Halil Erdemir, “ Güneybatı Asya ve Avrasya'da İskit Askeri İzleri”, Tarih Okulu, S. VII, 2010, s. 28.

¹² J.V. K. Wilson, “The Kurbail Statue of Shalmanassar III”, Iraq, XXIV / 1-2, 1962, s. 95.

¹³ “Üçüncü seferimde Zaban nehrini geçtim, Kullar dağımı aştım ve Nairi'ye çıktım. Hubuskia'lı Dadi'den, Mekdiara'nın oğlu Sarsina'dan, Sunbai, Manna, Parsuai, Taurlai ülkelerinden eyere alıştırılmış atlardan oluşan vergi aldım. Efendim Asur'un müthiş ihtişamı onları yendi. Benim güçlü silahlarım karşısında korktular ve şehirlerini terkettiler. Yalçın dağlara çıktılar. Gökyüzünde bulut gibi sallanan hiçbir kuşun uğramadığı üç zirveyi kale olarak kullandılar. Onları takip ettim, o dağ zirvelerini kuşattım. Bir gün içinde bir kartal gibi onların üzerine saldırdım onların büyük bir bölümünü öldürdüm, onların mallarını-şeyalarını, hayvanlarını, eşeklerini, eyere alıştırılmış atlarını, çok sayıda iki hörgüçlü develerini dağlardan indirdim. Civarındaki 500 şehri tahrip ettim, yıktım, yaktım”. Daniel David Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, VOL. I, The University of Chicago Press, Chicago 1926, No. 718.

¹⁴ A. Kirk Grayson, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 B.C.), Vol. 3 (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 3=RIMA 3), University of Toronto Press, Canada 1996, No. 184.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Nergalia idaresindeki Asur ordusu Med ve Manna ülkelerinde politik egemenlik kurmak ve bölge halkına gözdağı vermek için seferler düzenlemiştir.¹⁵

Bölgede hâkimiyet kurmak isteyen bir başka devlet ise Urartu idi. Bu nedenle Menua'nın Urartu tahtına çıktıktan sonra ilk işi Asur kralı V. Şamsi-Adad'ın ele geçirdiği Manna ve Parsuai topraklarını geri almak oldu.¹⁶ Böylece bölgenin hâkimiyeti bir kez daha el değiştirmiş oluyordu. Kral Argiştî'nin beşinci saltanat yılından itibaren savaş alanlarını güneydoğuya kaydıran Uarartular özellikle Manna ülkesine akınlar düzenledi. Urartu kralı yazılı metninde bir sonraki yılda bölgeye yaptığı sefer sonucunda 184 deveyi ganimet olarak aldığını belirtmektedir. Devenin uzun mesafelerde oldukça iyi bir ulaşım aracı olmasından dolayı Asur ve Urartu krallarının bölgeden deve almaları büyük bir önem taşımaktaydı. Deve ticaret hayatında iyi taşıma aracı olarak kullanıldığı için değerliydi.

I. Argiştî'nin Manna ülkesindeki hâkimiyeti III. Tiglat-pileser'in Asur tahtına çıkmasına kadar devam etti.¹⁷ Urartular zaman zaman isyanlar çıkararak bölge hâkimiyetini elde tutmaya çalışıyorlardı. Çivi yazılı kaynaklardan buna benzer durumlarda Manna kralının bazen Urartulara karşı Asur'dan yardım istediği bazen de Asur'a karşı isyan ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin; Urartu kralı I Rusa döneminde, Asur korumasında olan Manna Beyi İranzu Asur'dan yardım istedi. Bu sırada Asur tahtında olan kral II. Sargon bölgeye giderek isyanı bastırdı.¹⁸

Bu duruma bir başka örnek; Asur Kralı II. Sargon (M.Ö. 722- 705)'un üçüncü saltanat yılında yaşandı. Manna şehirleri Suandahul ve Durkukka Manna kralı İanzu'ya karşı ittifak yapmışlardı. Bunun üzerine İanzu, Sargon'dan yardım isterken Sukka, Bala ve Abitikna halklarının da Urartu'dan yardım istemesi Asur ile Urartu'yu karşı karşıya getirdi. Urartu Kralı Rusa'nın yardımlarına rağmen isyancılar bozguna uğratılarak, halkı Kuzey Suriye'ye sürüldü. M.Ö. 716 yılında Urartu Kralı Rusa ve müttefiği Zikurtu'lu Metatti'nin teşvikiyle Mannalar Asur'a karşı bir kez daha isyan ettiler.¹⁹

¹⁵ Erol Sever, Asur Tarihi, Kaynak Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 90.

¹⁶ G. A. Melikishvili, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, (UKN), Moskova 1960, s. 29; Recep Özman, Asur-Urartu Siyasi Mücadelelerinin Yazıtlara Yansıması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mahmut Pehlivan, İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya 1994, s. 50-53; Selma Pehlivan, "Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (M.Ö. 844-828), İşpuini (MÖ. 828-810) ve Menua (M.Ö. 810-785) Dönemi", History Studies, Vol. 5, S. 5, 2013, s. 201-202.

¹⁷ Mirjo Salvini, Urartu Tarihi ve Kültürü, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-71.

¹⁸ Sever, a.g.e., s. 104.

¹⁹ Salvini, a.g.e., s. 89; Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı İzmir 1997, s. 41; Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", Anadolu Araştırmaları, S. IV-V, 1977, s. 235. Asur kralı II. Sargon dönemin olaylarını şöyle anlatmaktadır: "Altıncı saltanat yılım içinde Armenia'lı Ursa,...Zikurtu'lu Metatti Manna ülkesinin valilerini... Sargon'a ve onların efendisinin oğlu Aza'yla onları düşman yaptı... Dik bir dağ olan Uauash dağından Mannalıları yok etmeye başladı ve onların efendisi Aza'nın cesedini dağdan aşağı attı. Efendim Asur'un Manna ülkesindeki gücünün intikamını almak ve Asur kanunlarının gücünü yeniden tesis etmek için tanrılara yalvardım ve onların Aza'nın cesedini attığı dağda Uauash dağında Bağdattu'yu kamçılıttım ve onu Mannalıları teşhir ettim. Kardeşi Ullusun'u büyük tahta oturttum. Manna'nın tamamını ona köle yaptım. (Mannalı Ullusun'u)...Armenialı Ursa'nın güvenini aldı. Bu sebeple Karalla ülkesindeki Assur-li'u ve Allabria ülkesindeki Itti bana karşı ayaklandılar ve Asur boyunduruğundakileri yardıma çağırdılar. Kalbim öfke içinde ülkelerini çekirgeler gibi istila ettim. Manna'nın başkenti İzurtu'yu ateşle yaktım, Zibia ve Armaid şehirlerini zaptettim. Mannalı Ullusun ve

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Asur yazıtlarından kralların Manna ülkesinin iç işlerine karıştığı, başa geçecek Manna krallarını tayin ettikleri anlaşılmaktadır.Örneğin Asur kralı II. Sargon, kendisine karşı isyan eden Aza'yı öldürerek yerine kardeşi Ullusun'u atamıştı.Ancak bir süre sonra yeni kralın da Asur'a karşı isyan ettiği görülmektedir.²⁰ Daha sonra kendisine elçi gönderen Mannalı Ullusun'u bağışlayarak tahtta oturmasına izin vermiştir.Fakat bu olaydan bir yıl sonra Ullusun'un 22 şehri Urartu kralı Rusa tarafından alındı.Altan Çilingiroğlu bu şehirlerin Ullusun tarafından onunla iyi ilişkilerini devam ettirmek için vermiş olabileceğini ileri sürmektedir. Ancak Sargon saltanatının yedinci yılında bölgedeki 22 kaleyi ele geçirdi.Oğlu Urartu kralı Rusa tarafından esir alınan Manna valisi Daiakku ailesiyle birlikte bir başka ülkeye gönderildi.²¹

II. Sargon saltanatının yedinci yılında meydana gelen olayları şöyle anlatmaktadır: “Yedinci saltanat yılım içinde Armenia’lı Rusa, Manna ülkesindeki Ullusunu’ya karşı düşmanca tavır takındı. Yirmi iki kalesini ganimet olarak elinden aldı. Manna valisi Diakku ile Ullusunu’ya karşı şüpheli konuşmalar yaptı ve onun oğlunu esir olarak aldı. Efendim Asur’a el açıp dua ettim ve şu yirmi iki kaleyi kuşattım, zaptettim ve Asur sınırı içerisine getirdim. Ailesiyle birlikte Diakku’yu yakaladım. Manna ülkesindeki karışıklıklara son vererek eski sakin haline getirdim”.²²

Asur kralı II. Sargon’un M.Ö. 714 yılında Anadolu’ya yapmış olduğu VIII. seferini tanımlayan Asur’a yazdığı bir mektuptan öğrenmekteyiz. Bu seferin en önemli nedeni Urartu kralı I. Rusa’nın bölgede yapmış olduğu ittifakları bozmaktır. Bölgedeki krallıklar da zaman zaman iki tarafa da haraç ödeyerek bağımsızlıklarını korumaya çalışıyorlardı.²³Asur kralı ilk olarak Urmiye Gölü’nün güneyindeki Manna, Zikirtu ve Uışdiş’e²⁴ sonra da at yetiştiriciliğinde önemli bir diğer bölge Uşkaia’ya²⁵ sefer düzenledi.²⁶Daha sonra Kalah’tan hareket eden Asur ordusu, Mannalı Ullusun’dan intikam almak için Zamua ülkesine²⁷ geldi. Bu sırada Mannalı Ullusun’u korkudan Sargon’un ayaklarına kapanarak koyun, sığır sürüleri ve atlı arabaları haraç olarak sundu. Ağır

ülkesinin hepsi bir araya toplanıp bir adam seçtiler ve ayaklarına gönderdiler. Onlara aman verdim”. Luckenbill, ARAB II, 10.

²⁰ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 41; Çilingiroğlu, a.g.m., s. 236.

²¹ Çilingiroğlu, a.g.m., s. 236, 237. Salvini, a.g.e., s. 90.

²² Luckenbill, ARAB II, 12.

²³ Kravitz, a.g.m., s. 82. II. Sargon saltanatının sekizinci yılında meydana gelen olayları şöyle anlatmaktadır: "Saltanatımın VIII. yılında Manna ve Med Ülkelerine karşı yürüyüşe geçtim. Manna’dan, Ellipi.....dağlık (şehirlerin) beylerinden haraç aldım. Benden önceki krallardan hiçbirinin hediye alamadığı Zizi ve Zala’dan [Gizilbundi] bölgesinin beylerinden haraç aldım ve.....[Zikirtu’lu Mitatti yi] mağlup ettim; güçlü şehirlerinden üçünü, çevresindeki 24 şehir ile birlikte ele geçirdim, onların mallarını götürdüm. Kralî şehri Parda’yı yaktım, o halkı ile birlikte kaçtı ve bir daha görünmedi”. Luckenbill, ARAB II. no. 20.

²⁴ Manna ülkesinin bir parçası olan Uışdiş, Urartu sınırına yakın bir yerde bulunmaktaydı. Asurlular ilk kez bu bölgeye Sargon döneminde sefer düzenlemişlerdi. Uışdiş at yetiştiriciliği ile ünlü bir bölgeydi. At ise Asur ordusunun en önemli ihtiyacını oluşturuyordu.

²⁵ Uşkaia’nın konumu ile ilgili çok farklı görüşler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Pınar Pınarcık, “Sargon’un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl. 2, S. 7, 2014b, s. 43-46.

²⁶ Gürkan Gökçek, Asurlular, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s.174; Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2010, s. 169-170; Richard D. Barnett, “Urartian Art and Archeology”, CAH, Vol 3, Part I, 1990, 314-371; H. Abram Rigg, “Sargon’s Eighth Military Campaign”, Journal Of The American Oriental Society, s. 62, USB, 1942, s. 134.

²⁷ Zamua ülkesinin Süleymaniye yöresi olduğu düşünülmektedir. Rigg, a.g.e., s. 133.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

vergiler karşılığında affedildi.²⁸

Asur kralı II. Sargon Manna üzerine yaptığı seferini anlattığı yazıtında şöyle söylemektedir:

*"Manna'lı Ullusunu'dan, Ellipi'li Taltâ'dan, Allabria'lı Bel-apal-îddina'dan, güçlü Medya'nın 45 kabile reisinden 4609 at (ve) katır, sayısız sığır ve koyunu vergi olarak aldım..."*²⁹

2- İskit ve Kimmer Kavimlerinin Akınları Sırasında Manna Ülkesi ve Önemi

II. Sargon Anadolu'da büyük bir güç haline gelmiş ancak tamamına hâkim olamamıştır. Çünkü bu dönemde Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giriş yapan ve Anadolu halkları açısından büyük bir tehlike oluşturan İskit ve Kimmerler Asur için de büyük tehdit unsuru olmuşlardır. Hatta Friglerin bu kavimlere karşı Asur'a yaklaşması tehlikenin ne denli güçlü olduğunun da göstergesidir. Bu kavimlerin dışında Mannalar ve Urartular da Asur krallarını uzun süre uğraştırmışlardır.³⁰

Sargon döneminde de Urartular ticaret yollarına hâkim olma yolunda Asur'un en büyük rakibiydi. İki ülke de karşılıklı casuslar göndererek faaliyetleri hakkında bilgi topluyorlardı. Asur Kralı II. Sargon'un saltanat yıllarında oğlu Sanherip Urartu ülkesinde casusluk faaliyetlerini yürütüyor ve durumu babasına mektuplarla bildiriyordu. Sargon'da bölgedeki duruma göre düşmana karşı nasıl hareket edilmesi gerektiği ile ilgili talimatlar veriyordu.³¹

İskit ve Kimmer akınları hakkında II. Sargon'un yazışmalarından bilgi edinmekteyiz. Bir mektupta kavimlerin geldiği yol ile ilgili bilgiler verilmektedir:

*"Bu Kimmer çekildi. Manna ülkesinden Urartu ülkesine girdi..."*³²

Asur kralı Sanherib'e ait bir mektup da Kimmerlerin Manna ülkesinden Urartu bölgesine girdiğini söylemektedir.³³

Asur ve Kimmer saldırıları nedeniyle çok büyük toprak ve insan kaybı yaşayan Urartular bu dönemde Ön Asya coğrafyasında görülen İskitler sayesinde kısa bir süre de olsa Asur tehlikesinden

²⁸ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 42; T. G. Pinches, "Sargon's Eighth Campaign", Journal Royal Of The Asiatic Society Of Great Britan and Ireland, Cambridge 1913, s. 582.

²⁹ Luckenbill, ABAB II. no. 25

³⁰ Sever, a.g.e., s. 104-105; Ekrem Memiş, "Asur Devleti'nin Anadolu Politikası", XII. Türk Tarih Kongresi, T.T.K., Ankara 1999, s. 71-72; Ekrem Memiş, Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, III. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2012b, s. 131-132; ³¹ Harry W. Saggs, The Might That Was Assyria, St. Martin's Press, New York 1990, s. 93.

³² Salvini, a.g.e., s. 95.

³³ Salvini, a.g.e., s. 99.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

kurtulabilmişlerdir.³⁴ Urartular, Kimmerlere ve İskitlere karşı barışçı bir politika izlemişlerdi. İskitler ile anlaşarak onları Manna ülkesinden ezeli düşmanları Asur üzerine yönlendirmişlerdi. Böylece hem kendileri bu kavimlerin vereceği zarardan korunmuşlar hem de düşmanları Asur için büyük bir tehdit oluşmasını sağlamışlardı. Toprakkale’de bulunan bir yazılı belge üzerinde geçen “İşgigulu kralı’nın oğlu Saga-dumu-tar’ın Arğışti’nin oğlu Rusa’nın kentinden Mana ülkesine gittiği yıl...” ifadesi³⁵ bu durumun kanıtıdır.

Asur ile Urartu arasında tampon vazifesi gören Manna ülkesi her iki devlet için stratejik bir öneme sahipti. İskit ve Kimmer kavimlerinin Anadolu’yu işgalleri sırasında Manna ülkesinin konumu çok daha önemli bir hal almıştı. Çünkü Urartu kralı II. Rusa İskitleri, Manna ülkesine yönlendirerek Asur’a karşı İskit Manna ittifakının kurulmasını sağlamış ve bu sayede Asur Kralı Asarhaddon (M.Ö. 680-669)’u güç bir duruma sokmuştu. Ancak Asur kralı M.Ö. 679 yılında bu ittifakı bozguna uğrattı.³⁶ Mannalar da hem İskit tehlikesinden kurtulmak hem de onların askeri gücünden faydalanmak için bu ittifakı yaptı. Ancak Asur karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı. Fakat Asur’un bölgedeki gücü Kaştaritu önderliğinde Medler, Mannalar ve İskitler’den oluşan bir ittifakla sarsıldı.³⁷

Asur kralı Asarhaddon dönemine ait bir kehanet metninde Güneş tanrısına sorulan soru oldukça dikkat çekicidir:

“Manna bölgesinde bulunan İskit (İşguzai) birlikleri Manna ülkesinden çıkacak mı?”

Bu soruya verilen cevap şöyledir:

“Manna bölgesinde bulunan İskitler harekete geçecekler ve Hubiškia geçitlerinden geçip Harrania ve Asinus kentlerine karşı yürüyecekler ve Asur topraklarını yağmalayıp çok sayıda ganimet alacaklar”³⁸

Asur kralı Asarhaddon İskit tehlikesini bertaraf etmek için kendi kızını İskit hükümdarı Bartatua ile evlendirdi.³⁹ Ancak bu durum Asurbanipal döneminde, M.Ö. 665 yılından sonra Asur Devleti’nin aleyhine dönmüş, Diyarbakır’dan Ereğli’ye kadar olan topraklar Kimmerlerin eline

³⁴ Salvini, a.g.e., s. 119; Pınar Pınarcık, “Urartuların Başkentleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 33, Ankara 2014a, s.48.

³⁵ Altan Çilingiroğlu, Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı, İzmir 1997, s.45.

³⁶ İbrahim Tellioglu, “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 27, Erzurum 2005, s. 242; Füzruzan Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 258; Ekrem Memiş, İskitler’in Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 43; İlhami Durmuş, İskitler, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2008, s. 35; Albert T Olmstead, History Of Assyria, Chicago 1964, s. 424; Ekrem Memiş –Cemil Bülbül, Eskiçağda Göçler, Ekin Yayınevi, Bursa 2014, s. 159-160.

³⁷ Hatice Palaz Erdemir-Halil Erdemir, a.g.m., s. 28.

³⁸ Salvini, a.g.e., s. 96.

³⁹ Çilingiroğlu, a.g.e., s. 104; Memiş, İskitler’in Tarihi, s. 43; Ekrem Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, XII. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2013, s. 211. Asur kaynaklarında İskitlerin adı ilk kez Asur imparatorlarından Asarhaddon (MÖ 680-668) devrine ait vesikalardan Prizma (B)’de geçmektedir. Bu vesikada Gimirraillerden ve Aşguzailerden bahsedilmektedir. Adı geçen kavimlerden Gimirraillerin Kimmerler, Aşguzailerin ise İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını tesirsiz hâle getirebilmek maksadıyla İskit Hükümdarı Bartatua ile anlaşmak yolunu seçmiştir. Durmuş, İskitler, s. 4; Luckenbill, ARAB II, s. 517.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

geçmişti. Diğer taraftan İskitler, Asur karşısı bazı toplumları müttefik yaparak, onları Asur'un boyunduruğundan kurtarma çabalarına girişti.⁴⁰ İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib stelinde de bahsetmektedir.Bu vesikaya göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur Devleti'ne karşı isyan etmişlerdi. Ancak Asur Kralı bu isyanı bastırdı.⁴¹

Asarhaddon, hâkimiyetinin sonlarına doğru, Mannalar üzerine yapılacak seferden ve Kimmerlerden şöyle bahsetmektedir:

*"Kral, ordusuna Mannalar iline giriniz diye emir verdiyse de bütün kuvvetler oraya girmesin, süvariler ve öncüler girsinler. Manna'ları sizden ayırdık diyen Kimmer'ler yalan söylediler; zira onlar adidir, onlar yemin ve akid tanımazlar..."*⁴²

Asur Kralı Asarhaddon'un ölümünden sonra tahta çıkan Asurbanipal (M.Ö. 669-627) doğu sınırlarına çok önem verdi.Manna kralı Ahşeri, Asur garnizonlarının bulunduğu hisarları ele geçirmişti.Asurbanipal bir orduyu Manna üzerine göndererek başkent İzurtu'yu kuşattı. Kral savaşta esir düşünce oğlu aman diledi ve Asur'a bağlanmayı kabul etti.⁴³

M.Ö. 652-625 yılları arasında İskit, Manna, Med ve Babil aralarında ittifak yaparak Asur'a karşı hareket ettiler. Düşman saldırıları karşısında eski gücünü yitiren Asur devleti hem Manna ülkesindeki hem de ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini kaybetti.⁴⁴

⁴⁰ Kınal, a.g.e., s. 258; Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", Türkler Ansiklopedisi, C. IV, 2002, s. 605; Abdulhaluk Çay – İlhami Durmuş, "İskitler", Türkler, C. IV, Ankara 2002, s. 577; Bülent İplikçioğlu, Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, II. Baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 55; İbrahim Tellioğlu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 27, 2005, s. 241.

⁴¹ Kınal, a.g.e., s. 258; Durmuş, a.g.e., s. 35.

⁴² Kadriye Tansuğ, "Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 7, S. 4, 1949, s. 537.

⁴³ Sever, a.g.e., s. 119.

⁴⁴ Hatice Palaz Erdemir-Halil Erdemir, a.g.m., s. 29.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Sonuç

Eskiçağda yapılan savaşların pek çok nedeni olmakla birlikte en önemlisi ekonomidir. Coğrafya ise ekonominin yönünü belirleyen en önemli etkidir. Teknolojik ilerlemeler, madenlerin ve atın ordu içinde kullanılması devletlerin siyasi, askeri ve ekonomik yönden daha sık karşılaşmalarını da sağlamıştır.

İlk olarak Sumer ve Akad yazıtlarında Manna isimli bir kavimden bahsedilmektedir. Bu kavmin yaşadığı coğrafyanın sınırları bilim adamları arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü Manna ülkesi tek bir kral tarafından yönetilen bir siyasi birlikten daha ziyade farklı büyüklüklerdeki şehirlerden oluşuyordu. Ancak yazıtlardan farklı zamanlarda bu şehirlerin bir araya gelerek çeşitli yöntemlerle birbirlerine bağlandıkları da yazıtlardan anlaşılmaktadır.

Güneydoğu Anadolu ve Orta Asya'ya giden kervan yolu üzerinde bulunan Manna ülkesinin stratejik bir önemi vardı. Bölgeye sahip olan kral ekonomik yönden can damarı sayılacak bölgelerin kontrolünü de ele geçirmiş sayılıyordu. Diğer yandan düşmanlarının da önemli ticaret yolları ile olan bağlantılarını kesmiş oluyordu. Bu sebeplerle Manna ülkesi, bölgeye hâkim olmak isteyen Asur ve Urartu Devletleri'nin mücadeleleri neticesinde sürekli el değiştiriyordu. Kimmerler ve İskitler, Anadolu'daki bu siyasi güç dengesinin değişmesine yol açmışlardı. Buna bağlı olarak devlet ve kavimlerin hâkimiyet alanlarının değişmesi, Anadolu'daki ticari hayatta da bir takım değişmelere neden oldu.

Asur kralları II. Salmanassar'dan itibaren Manna ülkesine seferler düzenlemiştir. Bölgeden de at üzerinden vergi almaları da oldukça ilgi çekicidir. Asur Devleti'nin at üzerinden vergi alması bölgede iyi cins at yetiştiğini kanıtlamaktadır. Atın askerin savaş aracı olması ve ulaşım amaçlı kullanılması nedeniyle eskiçağ toplumları açısından büyük bir önemi vardı.

Kral Arğişti'nin beşinci saltanat yılından itibaren savaş alanlarını güneydoğuya kaydıran Urartular da özellikle Manna ülkesine akınlar düzenlediler. Ganimet olarak deve almaları ise oldukça dikkat çekicidir. Deve uzun yol aracı olarak çok daha uygun bir hayvan olduğu için ticaret yapmak amacıyla daha uzak bölgelere gitme imkânı sağlamıştı. Özellikle de deve ticaret hayatında taşıma aracı olarak kullanıldığı için değerliydi.

Urartular İskitler tarafından yıkıldıktan sonra, İskit, Manna, Med ve Babil aralarında ittifak yaparak Asur'a karşı hareket ettiler. Asur ise düşman saldırıları karşısında eski gücünü yitirdi ve hem Manna ülkesindeki hem de ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetini kaybetti.

Kaynaklar

AYAN, Ergin, 2010, “Kafkasya: Bir Etno-kültürel Tarih Çözümlemesi”, ODÜ SBE. Dergisi, C. 1, S. 2, s. 19-50.

BARNETT, Richard D., 1990, “Urartian Art and Archeology”, CAH, Vol 3, Part I, pp. 314-371.

BASKICI, Murat, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S. 1-4, C. 53, s. 73-94.

BROWN, Stuart C., 1986, “Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem”, Journal of Cuneiform Studies, V. 38, No. 1, pp. 107-119.

ÇAY, Abdulhaluk - DURMUŞ, İlhami, 2002, “İskitler”, Türkler, C. IV, Ankara, s. 575-596.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, 1977, “Sargon’un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, Anadolu Araştırmaları, S. IV-V, s. 235-251.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, 1997, Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı İzmir.

DURMUŞ, İlhami, 2008, İskitler, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.

İPLİKÇİOĞLU, Bülent, 1994, Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, II. Baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul.

GÖKÇEK, Gürkan, 2015, Asurlular, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

GRAYSON, A. Kirk, 1996, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 B.C.), Vol. 3 (The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods, Vol. 3=RIMA 3), University of Toronto Press, Canada.

KINAL, Füzuzan, 1998, Eski Anadolu Tarihi, IV. Baskı, T.T.K., Ankara.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

- KILIÇ, Yusuf, 2011, “Eskiçağda Kapadokya’da At Yetiştiriciliği”, 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu, Nevşehir, s.189-199.
- KILIÇ, Yusuf, 2012, “Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, III. Uluslararası Türk Şöleni Bildirileri, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, s. 667-679.
- KÖROĞLU, Kemalettin, 2010, Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
- KÖROĞLU, Kemalettin -KONYAR, Erkan, 2011, Urartu: Doğuda Değişim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KRAVITZ, F. Kathryn, 2003, “Alast-Minute Revision to Sargon’s Letter to the God”, Journal of Near Eastern Studies, V. 62, No. 2, pp. 81-95.
- LEVINE, Louis D., 1974, “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros-II”, Iran, Vol. 12, pp. 99-124.
- LUCKENBILL, Daniel David, 1926, Ancient Records of Assyria and Babilonia, VOL. I, The University of Chicago Press, Chicago.
- LUCKENBILL, Daniel David, 1927, Ancient Records of Assyria and Babilonia, VOL. II, The University of Chicago Press, Chicago.
- MELIKISHVILI, G. A. 1960, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, (UKN), Moskova.
- MEMİŞ, Ekrem, 1999, “Asur Devleti’nin Anadolu Politikası”, XII. Türk Tarih Kongresi, T.T.K., Ankara, s. 65-73.
- MEMİŞ, Ekrem, 2005, İskitler’in Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya.
- MEMİŞ, Ekrem, 2012a, Eskiçağda Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar, II. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MEMİŞ, Ekrem, 2012b, Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, III.Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MEMİŞ, Ekrem, 2013, Eskiçağ Türkiye Tarihi, XII. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MEMİŞ, Ekrem – Bülbül, Cemil, 2014, Eskiçağda Göçler, Ekin Yayınevi, Bursa.
- OLMSTEAD, Albert T, 1964, History Of Assyria, Chicago.
- ÖZMAN, Recep, 1994, Asur-Urartu Siyasi Mücadelelerinin Yazıtlara Yansıması, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mahmut Pehlivan, İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

PALAZ ERDEMİR, Hatice-ERDEMİR Halil, 2010, “ Güneybatı Asya ve Avrasya’da İskit Askeri İzleri”, Tarih Okulu, S. VII, s. 25-37.

PEHLİVAN, Selma, 2013, “Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (MÖ. 844-828), İşpuini (MÖ. 828-810) ve Menua (MÖ. 810-785) Dönemi”, History Studies, Vol. 5, S. 5, s. 193-205.

PINARCIK, Pınar, 2014a, “Urartuların Başkentleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 33, Ankara, s. 35-53.

PINARCIK, Pınar, 2014b, “Sargon’un Sekizinci Sefer Lokalizasyon Önerileri ve Bu Önerilerin Harita Üzerinde Gösterilmesi”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl. 2, S. 7, s. 38-59.

PINCHES, T. G., 1913, “Sargon’s Eighth Campaign”, Journal Royal Of The Asiatic Society Of Great Britan and Ireland, Cambridge, pp. 581-612.

PULLU, Selim, 2006, Tabal Bölgesi Tarihi (M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığı’nın Siyasal ve Ekonomik Tarihi), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

RIGG, H. Abram, 1942, “Sargon’s Eighth Military Campaign”, Journal Of The American Oriental Society, S. 62, USB, s. 130-138.

SAGGS, Harry W., 1990, The Might That Was Assyria, St. Martin’s Press, New York.

SALVINİ, Mirjo, 2006, Urartu Tarihi ve Kültürü, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SAYCE, Archibald Henry, 1925, “The Kingdom of Van (Urartu)”, The Cambridge Ancient History, Vol. XX, Part I, Chapter VIII, Cambridge, pp. 169-186.

SEVER, Erol, 2008, Asur Tarihi, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.

TARHAN, Taner, 2002, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, Türkler Ansiklopedisi, C. IV, s. 597-610.

TANSUĞ, Kadriye, 1949, “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti’nin Anadolu İle Münasebetleri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 7, S. 4, s. 535-550.

TELLİOĞLU, İbrahim, 2005, “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 27, s. 237-245.

THUREAU-DANGIN, François, 1912, La Huitieme Campagne de Sargon, Paris.

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

WILSON, J.V. Kinnier, 1962, “The Kurbail Statue of Shalmanassar III”, Iraq, XXIV / 1-2, pp. 90-115.

YOUNG, T. Cuyler, 1967, “The Iranian Migration Into The Zagros”, Iraq, Vol. V, pp. 11-34.